

2. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քսենոփոնի և հին հայկական ավանդությունների պահպանած տեղեկությունները: Այնքան է, որ Արմինյան որպես ինքնուրույն երկիր գոյություն է ունեցել նաև մինչև 520 թվականը (մ. թ. ա.): Բավական է ասել, որ արմեններին հիշատակում է այնպիսի հին հեղինակ, ինչպիսին Հեկատեոս Միլետացին (VI դար մ. թ. ա.) է: Մեր տրամադրության տակ են նաև գրավոր այնպիսի մի հուշարձան, ինչպիսին Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիան» է (գրվել է մ. թ. ա. IV դարում), Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը (մ. թ. V դար) և Անանուն հեղինակի ներածական գլուխը Սերեոսի (VII դար) «Պատմության» մեջ⁵²,-

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում պահպանված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մեդական թագավոր Աստիագեսի (584—553) ժամանակ Հայաստանը Մեդիայից կախյալ երկիր էր: Հայկական թագավորի անունը չի հիշատակվում այդտեղ, բայց ջատ է խոսվում նրա որդի Տիգրանի մասին, որը Աստիագեսի պալատում աքեմենյան Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցն էր: Հաճախ «Կյուրոպեդիա»-ի այդ տեղեկությունները պատմագրության մեջ համարել են որևէ արժեքից զուրկ՝ ենթադրելով, թե Քսենոփոնը այդ գիրքը գրել է որպես բարոյախոսական մի վեպ՝ իր ժամանակակիցների համար:

2. Մանանդյանը գտնում էր, որ «Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության, քանի որ դրանք միակ հիմնական գրական վկայություններն են արմենների մասին VI դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.): Տեղեկությունների ոճից ու բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այդ մասում Քսենոփոնին կարող են աղբյուր ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, որոնց նա հնարավորություն ուներ ծանոթանալու Հայաստանի միջով (մ. թ. ա. 401—400) իր և հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ⁵³: Ի. Մ. Դյակոնովը նույնպես գտնում է, որ «Կյուրոպեդիա»-ի Հայաստանին վերաբերող մասի հիմքում ընկած են VI դարի (մ. թ. ա.) պատմական իրական դեպքերը⁵⁴:

«Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն⁵⁵, հայերը մեղացիների հարևաններն են, իսկ հայերի երկիրը՝ Արմենիան, Մեդիային ենթարկվող թագավորություն: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմի ժամանակ հայ թագավորը պարտավոր էր մեդական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20.000 հետևազոր և 4.000 հեծելազոր: Հայոց թագավորը, իբրև մեդական թագավորի կրտսեր դաշնակից, նրան հարկ էր վճարում 50 տաղանդի չափով: Իմանում ենք նաև, որ Հայոց թագավորը պատերազմել է նաև Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով, պարտա-

J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 67):

⁵² Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 6:

⁵³ Տե՛ս 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 39:

⁵⁴ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 350—351, Տե՛ս նաև N. Adontz, Histoire d'Arménie:

⁵⁵ Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 1, 6:

վորվել է հարկ վճարել, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել զորքը և չկառուցել ամրություններ⁵⁶։

Այդ նույն տվյալներից իմանում ենք, որ թագավորի շուրջը համախմբված էր վերնախավը՝ «պատվավոր հայերը»⁵⁷։ Ուշագրություն է արժանի նաև հետևյալ տեղեկությունը։ Կյուրոսի այն հարցին, թե «որքան են քո զորքերը և ինչքան դու դրամ ունես», հայոց թագավորը պատասխանում է. «Հայաստանում կա մոտ 8.000 հեծելազոր և 40.000 հետևազոր, իսկ դրամ՝ հորս թողած գանձերի հետ միասին արծաթով հաշված ավելի քան 3.000 տաղանդ»⁵⁸։ Վերջապես իմանում ենք, որ վերահիշյալ թագավորն իր դինաստիայի առաջին գահակալը չէր։ Նա հիշատակում էր իր հորը, որը նրան թողել էր այդ ժառանգությունը։ Հայոց թագավորի որդիներն էին Տիգրանն ու Սաբարիսը, ընդ որում նրանցից առաջինը, ինչպես ասվեց, Աքեմենյան Կյուրոսի մտերիմն էր։

Մովսես Խորենացու բերած տվյալները լրացնում են այս տեղեկությունները, հատկապես հիշատակում են Քսենոփոնի մոտ անանուն մնացած հայոց թագավորի անունը՝ «Երուսանդ»։ Խորենացին բերում է Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանից հայ իշխողների մի ամբողջ ցուցակ⁵⁹, որը հետևում է «առաջին պսակաւոր Պարոյր»-ին, բայց այդ շարքում պատմականորեն պիտի հավաստի համարել միայն երկուսին՝ Երվանդ Սակավակյացին և նրա որդի Տիգրանին։ Առաջինի մասին պատմիչը գրեթե ոչինչ չգիտի, բացի այն բանից, որ նա Տիգրանի հայրն է, իսկ Տիգրան Երվանդյանի վերաբերյալ բերում է մի պատմություն, որոշ չափով նման այն պատմությանը, որ գիտենք «Կյուրոսպեդիա»-ից։ Տիգրանը մեղական թագավոր Աթահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի ժամանակակիցն է։ Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը խիստ անհանգստացնում է Աթահակին և միանգամայն հիմնավոր. Տիգրանը, հենվելով Կյուրոսի վրա, ըստ ավանդության, ելնում է Աթահակի դեմ, սպանում նրան և ազատագրում Հայաստանը մարերի գերիշխանությունից⁶⁰։

Հայ բանասիրությունը ցույց է տվել, որ Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին գոյություն է ունեցել վիպական երկ, որի հատվածները պահպանվել են Հայաստանում գոյություն ունեցող հունարան դպրոցի քերականության անանուն մեկնողներից մեկի մոտ⁶¹։ Մեղական տիրապետության

56 Նույն տեղում, III, 1, 10, բերվում է հետևյալ զրույցը Կյուրոսի (այն ժամանակ Աստիագեսի զորահրամանատարի) և հայկական թագավորի միջև։ Կյուրոսը նրան հարցնում է. «Դե ասա ինձ, դու պատերազմե՞լ ես մոր կողմից իմ պապ Աստիագեսի և մեղացիների դեմ»։ Հայ թագավորը պատասխանում է. «Այո՛, Կյուրոսը հարցնում է. «Իսկ պարտությունից հետո դու խոստացե՞լ ես, որ կվճարես հարկ, պահանջի դեպքում կտրամադրես զորք և շես ունենա ամրություններ»։

57 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 1. Պատմվում է այն մասին, որ Կյուրոսը հավաքել է պարսկական և մեղական առաջնորդներին, հրավիրել է նաև պատվավոր հայերին. ճանապարհասայելերում գտնվող կանանց նույնպես նա չհեռացրեց և թույլ տվեց լսելու։

58 Տե՛ս նույն տեղում, III, 1, 33, 2. Մանանդյանը հաշվել և ցույց է տվել, որ այդ թվերի համաձայն, հայ թագավորի հարստությունը հավասար էր մոտավորապես 12 միլիոն ոսկի ուտրլու։

59 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր։

60 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր։

61 Տե՛ս Н. Адоку, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 129, 2. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923, էջ 9, 221, 2. Մանանդյան, Փննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 42—43։ Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, Ա, Երևան, 1966, էջ 134—139։

վերացումը և Հայաստանի ազատագրումը կախյալ վիճակից սերունդների վրա այնքան ուժեղ տպավորություն է թողել, որ այդ իրադարձության շուրջը ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ, որոնք կազմել են հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը: Դատելով Մովսես Խորենացու բերած հատվածներից, Տիգրան Երվանդյանի մասին եղած ավանդությունների էպիկական ցիկլը հետագայում միահյուսվել է «Մեծն Տիգրան»-ին, այսինքն՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող տեղեկություններին⁶²:

«Երուանդ» անունը Երվանդունի թագավորների տոհմանունն է և ծագում է հավանաբար իրանական Rayavanta անվանաձևից, Հունարեն հաղորդվում է՝ Ῥόωντας, Ῥόοντας, Ῥοάντης ձևով⁶³:

Երվանդունիների դինաստիայի սկզբնավորումը: Երվանդ անունով հայոց թագավորների դինաստիայի մասին մեզ հասած հայկական տեղեկությունները, ըստ մեծի մասի, կիսաառասպելական-կիսապատմական բնույթի են և կապվում են Հայաստանի երկու կենտրոնների՝ Վանի և Արմավիրի հետ: Դրանք խիստ վերամշակված ձևով և իբրև հետագա վերապրուկներ պահպանվել են թուլմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկում: Թ. Արծրունին աղոտ տեղեկություններ է բերում Երուանդ թագավորի մասին, որն, ըստ ավանդության, «գայ բանակի առ ստորոտով լերինն և գլուխս Տոսպ գաւառի և կոչէ զտեղին Երուանդականս»⁶⁴: Հետաքրքրական է նույնպես, որ Մատենադարանի հայերեն երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնք վերաբերում են XVIII դարին, Վան քաղաքը անվանված է «Երուանդաւան»⁶⁵:

Այդ տվյալներից հավանական է դառնում, որ այն տերիտորիան, որտեղ նախապես գործել է Երուանդունի տոհմը, Վան քաղաքի շրջակայքն է իր Տոսպ գավառով (ուրարտ. Տուշպա) և նրան կից Հայոց ձորը:

Այս տեսակետից չափազանց կարևոր է, որ Վանա լճի և Հայոց ձորի տեղագրության մեջ պահպանվել են Երուանդ անվանն առնչվող տեղանունները:

⁶² Տե՛ս ստորև, էջ 00:

⁶³ Տե՛ս A. Perikhanlian, Une inscription araméenne du roi Artashes trouvée a Zangéour (Siwnik'), REANS, t. III, 1966, էջ 26—27:

⁶⁴ Թավմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 50:

⁶⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 5416—պատարագի խորհուրդ, գրչություն 1749, էջ 17բ—18ա:

Գրեցաւ տետրակս այս խորհրդի
Ի Վասպուրականըն նահանգի
Որ է ի սահմանս Հայաստանի
Ի յանառիկ մեծ դղնկին,
Որ ամարաստան կոչի նախկին
Շամիրամայ կերտեալ պօլսին
Երուանդաւան վերածայնի
Որոյ անունն պարզ և յայտնի
Ցամենն ազգէ այժմ Վան ասի:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. № 6013 Տօնացոյց, գրչություն 1710 թ., էջ 35ա—35բ. «Աւարտեցի զսուրբ գիրք, որ կռչի տօնացոյց... յամի թվոյ փրկչին ՌՁԹ, իսկ Հայոց մերում ՌՃԾԹ. ապրիլէլ ամսոյ մեկ ի դառն և ի նեղ ժամանակի, յորմէ յոյժ նեղիմք ի ձեռաց անօրինաց... Արդ ես Սարգիս դպիրս գծագրեցի զայս ի քաղաքն Երուանդաւան...»:

որոնք, հավանաբար, վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին։ Վերը տեսանք, որ ուշ շրջանի տեղեկություններում Տուշպա-Վանը կոչվում է Երվանդավան։ X դարում հիշատակվող Երուանդականք վայրը նույնպես պետք է փնտրել Վանի շրջակայքում, ամենայն հավանականությամբ, ժամանակակից Զրուանդանց գյուղի տեղում։ Հիմք կա կարծելու, որ Արուանթունիք-Երուանդունիք գավառի անվանումը սկզբում տարածվում էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Տոսպի) շրջակայքի ամբողջ տերիտորիայի վրա (ներառյալ նաև Ռշտունիք գավառը)⁶⁶։

Այդ վայրերը կապված են Երուանդունիների դինաստիայի թագավորների գործունեության հետ այն ժամանակաշրջանում, երբ նրանք դեռևս Արարատի իշխողները չէին, այսինքն՝ աքեմենյան և մեդական ժամանակաշրջանում։

Գիտության մեջ ընդունված տեսակետն այն է, որ ուրարտական պետության անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին՝ 590—585 թվականներին⁶⁷։

Ուրարտուի կենտրոնում քաղաքական իրադրության այդքան անակնկալ փոփոխման համար հող էին նախապատրաստել հենց իրենք՝ ուրարտական թագավորները։ Ապստամբ ցեղերին խաղաղեցնելու և նրանց Բիաինիլի վերաբնակեցնելու քաղաքականությունը հասցրեց բնակչության խայտաբղետության և ուրարտացիների կողմից իրենց գերակշիռ նշանակությունը կորցնելուն, մի երևույթ, որն արագացրեց հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտի ընթացքը։

Այսպիսով, Արմե-Շուպրիայում մ. թ. ա. 652—612 թվականների ժամանակահատվածում թագավորում է հայ-սկյութական ժագում ունեցող ցեղապետ Պարուլը, իսկ Բիաինիլիում VI դարի սկզբներին իշխանության գլուխ է անցնում հայկական Երվանդունի տոհմը։ Այնուհետև, Արմե-Շուպրիան և Բիաինիլին միավորվում են և կազմում մի ընդարձակ Հայկական թագավորություն, որը հայերի մեջ կոչվեց Հայք, իսկ հարևանների մեջ՝ Արմինա, Արմենիա։ Հետագայում, երբ Հայկական թագավորությունը նվաճվեց Դարեհ Ա Վշտասպյանի կողմից (520—517), նրա տերիտորիան բաժանվեց երկու վարչական միավորների՝ սատրապությունների, հիմք ունենալով նախկինում գոյություն ունեցող երկու հայկական թագավորությունների տերիտորիան։

Այսպիսով, մեզ մատչելի պատմական ավանդությունների փշրանքների քննական տեսությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ մ. թ. ա. VII—VI դա-

⁶⁶ Հետագայում (հավանաբար Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումից հետո), երբ Արտաշեսյան ավանը (ուրարտ. Թարիրիսիսիլին) դառնում է առանձին կրոնական կենտրոն՝ Արտեմիսի (հայ. Անահիտ) պաշտամունքով (որտեղից և պիտի առաջանար Արտամետ անունը), նրան է անցնում շրջակա գավառակը։ Այնուհետև նման առանձին վարչական միավոր է դառնում Գուկանք գյուղը իր շրջակայքով և այդպիսով միմյանցից բաժանվում են Վան քաղաքը իր գավառով, որը կոչվում է Տոսպ, և Ռշտունիք գավառը իր Կավաշ կենտրոնով (որը հետագայում կոչվում էր Ոստան)։ Երուանդունիք անվանումը մնում էր միայն Հայոց ձոր (Խոշաք) գետի հովտին՝ սկսած իրլ գյուղից մինչև Օրդոք գյուղը։ Նման վիճակում է ներկայանում մեզ Վան քաղաքը և նրա շրջակա տերիտորիան VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում։ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51—62։

⁶⁷ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 116 և հալ. И. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирийско-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2, էջ 32։

րերում ուրարտական պետության փլատակների վրա կազմավորվում է հնագույն հայկական պետությունը, որով և նշանավորվում է հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտական փուլը: Ցեղերի միմյանց խառնվելու և խաչաձևվելու պրոցեսները սկսում են գերակշռել նրանց տրոհվելու և տարբերվելու պրոցեսների հանդեպ: Այդ ժամանակաշրջանում հատկապես ուժեղանում է հայերի էթնիկական միավորման մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի միաձուլման պրոցեսը: Բազմատեսակ այդ պրոցեսների արդյունքը լինում է այն, որ ազգակից ցեղային լեզուներով ու բարբառներով ներկայացված հայոց լեզուն դառնում է տիրապետող լեզու:

Խոսելով հայկական պետության ծագման մասին, հարկ է ընդգծել սկզբբունքային այն խոր տարբերությունը, որ գոյություն է ունեցել հին Արևելքի պետությունների՝ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Ուրարտուի և այլոց ու սրանց փոխարինելու եկած պետությունների՝ Մեդիայի, Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև: Ուրարտական պետությունը առաջացել է Տուշպա-Քիաինիլի-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական օազիսի քաղաքային համայնքի զարգացման հիմքի վրա և հնազանդեցված ցեղերի ու երկրների ռազմա-վարչական բռնի միավորման ճանապարհով: Այդ պետությունների ներսում ուժեղ էր հակադրությունը նվաճողների և նրանց զենքով ճնշվողների, կեղծվող ցեղերի ու ժողովուրդների միջև: Մասամբ դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում իրենց երեքհարյուրամյա տիրապետության շրջանում ուրարտներին այնպես էլ շահողվեց իրենց լեզուն տարածել նվաճված տերիտորիաների վրա և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում: Մինչդեռ հայկական պետությունը սկզբնավորվեց տերիտորիալ կազմակերպությունների տարբերային միավորման հիման վրա:

Հայկական թագավորության տերիտորիան բավականին ընդարձակ է եղել: Ինչպես երևում է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» որոշակի տվյալներից, Հայկական թագավորությունը հարում էր մի կողմից Մարաստանին, իսկ մյուս կողմից խալդայներին: Այդ նշանակում է, որ Հայկական թագավորության տերիտորիան տարածվել է Մարական պետության սահմանից (որը ձգվում էր Վանա և Ուրմիա լճերի միջև) մինչև Փոքր և Բարձր Հայքի լեռները:

Այդ տերիտորիայի վրա միակ վայրը, որ կարող էր լինել երկիրը կառավարողի կենտրոն, նույն Վանն էր՝ Տուշպան, և բնական է, որ Ուրարտուի անկումից հետո կազմավորված հայկական պետության մայրաքաղաքը կարող էր լինել հենց Տուշպան: Այստեղ պետք է լինեին Օրոնտեսների՝ Երվանդունիների դինաստիայի առաջին հայ թագավորների և նրանց հաջորդած Երվանդ Սակավակյացի և նրա որդի Տիգրանի գահանիստ կենտրոնը:

Անուղղակի մի շարք տվյալներ բերում են այն եզրակացության, որ Երվանդունիների դինաստիան ծագել է Մատինենին-Մանային սահմանակից Արդինի-Մուսասիրի երկրի տերիտորիայից, որի հյուսիս-արևմտյան բարձր լեռնային մասը մտնում էր Ուրարտուի, իսկ ավելի ուշ՝ Հայաստանի կազմի մեջ: Պլինիոսը⁶⁸ այդ երկրամասում հիշատակում է Օրոանդների (Oroandes) ցեղը, որ ապրում էր Գավգամելա քաղաքից արևելք: Դա համընկնում է ժամանակակից

68 S⁶ս Plin., NH, VI, 1, 18.

Ռեանդուզի շրջանին⁶⁹։ Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այդ Օրոտանդների հետ պետք է կապ ունենա Վասպուրականի գավառներից մեկի՝ Արուանթունիքի (Երուանդունիքի)⁷⁰ անունը։ Այդ գավառը կոչվում էր նաև Հայոց ձոր և գտնվում էր Վան քաղաքից հարավ՝ Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովտում⁷¹։ Երվանդունիների նախարարական տոհմը, այդ դավառի ժառանգական իշխանները, գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. VII դարում։

Հետաքրքրական է, որ մեղական և հին հայկական դինաստիաները դուրս եկան հենց այդ Մատիններից, որը, ինչպես տեսանք, համապատասխանում է Մանա երկրին, ներառյալ նաև ուրարտական դարաշրջանի Պարսուան (Պարսուաշը)։ Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, այստեղից է ծագում նաև Աքեմենյանների իրանական տոհմը⁷²։

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ հայկական հնագույն պետության տերիտորիան ներառում էր այն տարածությունները, որոնք երկրորդ հազարամյակի կեսերից սկսած ընդգրկվել էին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ։ Եթե Հայաստան-Ազգին՝ հայկական հնագույն կենտրոնը՝ Երզնկայի դաշտը, ռազմական դեմոկրատիայի փուլն ապրող ցեղերի միությունն էր՝ «հայկական» էթնոսի գլխավորությամբ, ապա երկրորդ փուլը նշանավորվում է «արմե» կամ «ուրումե» արմենական էթնոսի գերակշռությամբ՝ Արմե-Շուպրիայում (հին հայկական Աղձնիքը՝ Մոփաց աշխարհի հովտային մասի ընդգրկմամբ, Խարբերդի դաշտը և Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը), որտեղ առաջացավ առաջին պետական կազմակերպությունը։ Հայկական էթնոսի տարածման երրորդ և հիմնական՝ երկրամասը Վանա լճի ավազանը հանդիսացավ։ Խուրի-ուրարտական ենթաշերտի վրա ձևավորված «հայկական» և «արմենական» հիմնական բաղադրատարրերի սինթեզը տեղի է ունենում բուն Ուրարտու-Բիայնիլիում։ Այստեղ մ. թ. ա. VII դարի և VI դարի եզրին գերակշռող է դառնում հայ-արմենական, այսինքն՝ առդեն մեկ ժողովուրդ դարձած հայկական տարրը և Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովիտը, որը մինչև այդ էթնիկական կղզի էր ոչ-հայկական խուրի-ուրարտական ծովում և ի տարբերություն նրան «Հայոց ձոր» էր կոչվում, այժմ շրջապատված էր հայացող տերիտորիայով։ Հայ ժողովրդի ձևավորման պրոցեսը հասել էր ավարտին և արդեն ստեղծվել էր հայկական պետությունը։ Հետագայում տեղի է ունենում հայ ժողովրդի տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան մասերում, որտեղ հայացվում են տեղական ցեղերը։ Բիայնիլից հյուսիս գտնվում էր Արարատյան դաշտը, որը շուտով դառնում է հայ ժողովրդի տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական կյանքի կենտրոնը, նշանավորելով հայկական էթնոսի տարածման չորրորդ՝ վերջնական փուլը⁷³։ Ահա այս չորս օջախների գոյու-

69 Տե՛ս Հ. Մաճեմյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 28։

70 Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 51։

71 Տե՛ս Հ. Մաճեմյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 29։ Տե՛ս վերը, էջ 440։

72 Տե՛ս В. В. Струве, Арийская проблема, Советская этнография, 1947, VI—VII, էջ 117—124։

73 Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1952, № 7, էջ 107։

թյամբ էր պայմանավորված հայ ժողովրդի և նրա պետության կազմավորումը, որով ավարտվում է նրա անցումը առանձին բաղադրատարրերի պատմություններից դեպի միասնական համահայկական («Հայաստանեայց») ժողովրդի պատմությունը:

Հայ-մեդական փոխնաբերությունները: Մ. թ. ա. VII—VI դարերում գոյություն ունեցող հայ-մեդական փոխհարաբերությունները բնորոշում են նորակազմ հայկական պետության պատմությունը: Այդ փոխհարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական էպոսում, բանահյուսության մեջ և լեզվում: Այդ փոխհարաբերություններն անցնում են երեք շրջան⁷⁴:

Առաջին շրջանը բնորոշվում է դաշնակցային հարաբերություններով Մեդիայի հետ: Հայկական ցեղապետներն իրենց ղինվորական աշխարհազորներով մասնակցում են մեդական թագավորների ռազմական արշավանքներին: Այդ «դաշինքը» ցեղապետներին հնարավորություն էր տալիս վեր բարձրանալու իրենց ցեղակիցներից և գրավելու իշխանության բարձունքները: Ռազմական այդ դաշինքի շնորհիվ առանձին դինաստիաներ ճանաչվում էին թագավորներ՝ իրենց ցեղակիցների վրա ժառանգաբար կառավարողներ:

Այդ շրջանում հայերի և մեդացիների սերտ համագործակցությունը ուղղված էր առաջին հերթին Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ: Ավելին, մեդական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում էր հայ էթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի տվյալները, մեդացիների հետ միասին երկրի ռազմա-ստրատեգիական որոշ կետերում տեղակայված էին նաև հայկական կայազորներ: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ամրանում է հայ բնակչության կորիզը: Միայն թիկունքի ապահովման այդպիսի պայմաններում մեդացիները կարող էին Փոքր Ասիայում հաջող կերպով պատերազմել կյուրիայի դեմ (մ. թ. ա. 589—585): Ինչպես հայտնի է բախումն ավարտվեց մեդացիների հաղթությամբ:

Ինչպես երևում է, մեդական պետությունը այդ հեռավոր սահմանային տարածությունն իր իշխանության տակ էր պահում դաշնակից հայերի օգնությամբ, որոնք այդ մասում փոյուզացիներին ուղղակի հարևաններն էին: Հենց այդ տեղերում բնակվող հայերի հետ էլ ծանոթացան հույները, նրանցից տեղեկություններ քաղելով Հայաստանի մասին:

Այդ փոխհարաբերությունների երկրորդ շրջանը բնորոշվում է նրանով, որ հզորացած Մեդիան ձգտում էր կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Այն բանից հետո, երբ Մեդիան տիրեց Արաքսի հովտում և Միջագետքում գտնված հաղորդակցության ուղիներին, հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեդական թագավորի գերիշխանությունը: Նման իրադրության մեջ նախկին դաշնակցային և քարեկամական փոխհարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանն օգտվում է հարմար առիթից, որպեսզի ապրտամբի Մեդիայի դեմ: Հայկական էպոսում և բանահյուսության մեջ արտահայտություն է գտել «վիշապազուն» մար Աժդահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որ մղում էին Նովանդ Սակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը: Որպես

⁷⁴ См. И. М. Дьяконоз, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, էջ 34:

վերջինիս որդու՝ ավանդությունը պատկերում է ամպրոպի և կայծակի աստված Վահագն Վիշապաքաղին, այսինքն՝ մեղացիների դեմ կռվողին⁷⁵։

Երրորդ շրջանը, որը կարող էր հանգել Հայաստանի երկարատև հնազանդեցմանը, իր ավարտին չհասավ։ Մեղական պետության սկիզբ առած քայքայման հետևանքով, մեղացիները չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Հայաստանը։ Ըստ «Կյուրոպեղիա»-ի⁷⁶, տակավին այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը մեղական թագավոր Աստիագեսի զորապետներից էր (այսինքն՝ մինչև 553 թվականը մ. թ. ա.), ապստամբում է հայկական թագավորը, և հրաժարվում է հարկ վճարել ու զորք տրամադրել մեղական թագավորին։ Այդ ապստամբությունը ձնշվում է Կյուրոսի օգնությամբ։ Սակայն շուտով Կյուրոսն ինքն է ապստամբում Աստիագես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարի ընթացքում (մ. թ. ա. 553—550) կործանում մեղական պետությունն ու դառնում Հին պարսկական պետության հիմնադիր (մ. թ. ա. 550)։

Հենց այդ ժամանակ էլ Հայաստանն անշատվեց Մեդիայից։ Ինչպես ասված է հայկական էպոսում՝ Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տիգրանը «Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու»⁷⁷։

Սակայն Մեդիայի կողմից լիովին ստրկանալու վտանգից ազատված Հայաստանը շուտով պետք է այդօրինակ պայքար սկսեր նաև Կյուրոսի հաջորդների դեմ։

Ուրաբացիները Հայկական թագավորության ուժեղացման ժամանակաշրջանում։ Ըստ Բ. Պիոտրովսկու՝ «Ուրարտացիները, որոնք իրենց պետության մեջ չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը, որովհետև միայն զենքի ուժով էին Վանի թագավորությանը ենթարկել Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ մասեր ցեղերին, Ուրարտուի անկումից հետո ոչ մի տեղ չհեռացան, այլ մնացին Վանի շրջանում, պահպանելով իրենց ցեղային անվանումը, որը Հերոդոտը հաղորդել է հունարեն ալարոդներ ձևով»⁷⁸։ Ուրարտա-խուրրիական բնակչության գերակշռող մասը լիովին ձուլվեց կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ, իսկ մի փոքր մասը մաքուր վիճակում հավանաբար իր գոյությունը երկար ժամանակ պահպանեց Վասպուրականի լեռնային բավիղներում, Վան քաղաքի շրջանում և Սասուն-Խուսիում, որտեղ արաբական հեղինակները հիշատակում են ալ-Արտան (ճիշտ ընթերցումը՝ Ալարտան)⁷⁹ լեռնաբնակ ցեղը։ Թովմա Արծրունին սրանց անվանում է «գուհաճ Ասորոց» և «յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն»⁸⁰։

Այսպիսով, փաստերը վկայում են, որ ուրարտացիների հիմնական մասը մնաց Բիայնիլիի և Այրարատի տերիտորիայում, երբ այնտեղ սկսվեց հայացման պրոցեսը։

75 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երևան, Ա, էջ 72—93, 97—115։

76 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 4, 12, III, 3, 5։

77 Խորենացի, Ա, Իդ։

78 Բ. Պ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 332։

79 Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղայն անունները, Վիեննա, 1901, էջ 55։ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 138։

80 Թովմա Արծրունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Բ, էջ 121։

Հայ ժողովրդի ծագման տեսակետից ուրարտացիները հայերի ալլալեզու նախնիներն են, և այդ ժողովրդի կազմավորման մեջ նրանք ոչ պակաս, գուցե և առավել կարևոր դերծուն էին, քան այն ցեղերն ու ժողովուրդները, որոնք խոսում էին նախահայերենով: Բարդ և հետաքրքրական հարցերի թվին է պատկանում հայերենի մեջ ուրարտերենի ձուլման և հայոց լեզվի վրա նրա թողած ազդեցության խնդիրը:

Հայերենին ուրարտական լեզվի ձուլվելու պրոցեսը պատկերանում է հետևյալ կերպ: Դեռևս մ. թ. ա. XII դարից հայերենը ընդգրկվում է երկարատև փոխազդեցության պրոցեսի մեջ ուրարտերենի հետ: Հետագայում, VII դարում ստեղծվում է այնպիսի մի իրավիճակ, երբ միմյանց վրա փոխազդող լեզուներով խոսողների միջև հաստատվում են տիրապետողների և ենթարկվողների հարաբերություններ: Եթե սկզբում տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման տեսակետից ուրարտերենը գտնվում էր հայերենին համահավասար վիճակում, ապա հետագայում նա սկսում է ետ մնալ: VI դարի սկզբում ուրարտերենը դադարում է գրավոր լեզու լինելուց: Այդպիսին մնում է արամեերենը, իսկ ուրարտական գիրը ժամանակի ընթացքում մոռացության է տրվում և դառնում անհասկանալի:

Ընկնելով թույլ լեզվի վիճակի մեջ, ուրարտերենը դադարում է աստիճանաբար կատարել մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոցի դեր. աստիճանաբար կորցնելով իր գլխավոր ֆունկցիան, այն դառնում է նեղ շրջանի լեզու: Այդ լեզվով են դեռևս խոսում ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, իսկ նոր սերունդը այդ լեզուն ավելի ու ավելի սակավ է օգտագործում և հասկանում: Այնուհետև ուրարտերենը աստիճանաբար մահանում է:

Կազմավորված հայ ժողովուրդը ժառանգեց ուրարտների մշակույթը: Այդ մասին են վկայում հնագիտական պեղումները: Հայոց լեզուն հարստացավ նաև ի հաշիվ ուրարտերենի, առավելապես քառային ֆոնդի բնագավառում⁸¹:

Շոշափելով այդ հարցը Ի. Մ. Դյակոնովը գրում է. «Հաստատ կարելի է պնդել, որ հայերենում ոչ-հնդեվրոպական բառապաշարի գրեթե ամբողջ մեծ շերտը գալիս է ուրարտերենից: Երկու հարյուրից մի փոքր ավելի ուրարտերենի բառերից, որոնց նշանակությունը այժմ մեզ հայտնի է բավարար ճշտությամբ, զգալի տոկոս են կազմում այն բառերը, որոնք հայերենում ևս նույնն են»⁸², նույնպիսի նմանություն է նա նկատում նաև հնչյունաբանության մեջ: Ի. Մ. Դյակոնովը գտնում է, որ «Հայոց լեզվի հնչյունաբանական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում, որը վկայում է անցյալում լայնարձակ տերիտորիայի վրա հայ-ուրարտական երկլեզվային երկարատև գոյակցության մասին»⁸³:

81 Օրինակները տե՛ս վերը, էջ 422:

«Ուրարտական լեզվից, անշուշտ, ավելի շատ բառեր պետք է պահպանվեին հայերենում,— գրում է Գր. Ղափանցյանը,— առկայն գրավոր նյութ չկա, իսկ ուրարտական այդ բառերի մի հայտնի մասը մնում է անհասկանալի» (Չ. Ղափանցյան, *Ուրարտի պատմություն*):

82 Տե՛ս И. М. Дьяконов, Рецензия на книги Г. А. Меликишвили «Урарту», (Тбилиси, 1951) и «О происхождении грузинского народа», (Тбилиси, 1952), ВДИ, 1954, № 3, էջ 94:

83 Նույն տեղում: